

Національна академія наук України
Інститут української мови

ЗЕЛІНСЬКА Оксана Юріївна

УДК 811.161.2(09)

**ПЕДАГОГІЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
XVI–XVIII ст.**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

– доктор філологічних наук, професор
ФРАНЧУК Віра Юріївна, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, провідний науковий співробітник відділу російської мови.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
ПОЛЮГА Лев Михайлович,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
ГОРОБЕЦЬ Василь Йосипович,
Київський національний університет
імені Т.Г.Шевченка, доцент кафедри
історії української мови.

Провідна установа:

– Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Кіровоград.

Захист відбудеться 11 лютого 2003 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26.173.01 в Інституті української мови НАН України за адресою 01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано 10 січня 2003 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук**

І.А. Самойлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вивчення історії формування словникового складу мови актуальне в сучасній лінгвістичній науці. Історична лексикологія східнослов'янських мов як окрема галузь оформлюється порівняно недавно – з другої половини ХХ ст. Її розвиток, як визначають учені, спричинився появою докторської дисертації Ф.П.Філіна “Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей)”, захищеної у 1946 р. Зазначена праця привернула увагу багатьох науковців до проблем діахронної лексикології української, російської та білоруської мов. Закономірно продовжується подальше вивчення лексики періоду Київської Русі, що зумовило появу досліджень П. Я.Черних, А.С.Львова, колективних праць “Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка” (М., 1964), “Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка” (М., 1996).

Велика кількість монографічних досліджень присвячується історії формування лексичних підсистем східнослов'янських мов: російської – праці М.Я.Брицина (юридична лексика), Ф.П.Сорокалетова (військова лексика до ХVII ст.), Г.Я.Романової (найменування мір довжини), Ф.П.Сергеєва (дипломатична лексика), у яких становлення зазначених тематичних груп починається із давньоруського періоду, Л.Л.Кутіної (термінологія математики, астрономії, географії, фізики). Історія словникового складу російської мови вивчається в колективних монографіях “Процессы формирования лексики русского литературного языка (От Кантемира до Карамзина)” (М.-Л., 1966), “Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в.: языковые контакты и заимствования” (М.-Л., 1977), “История лексики русского литературного языка конца XVII – начала XIX века” (М., 1981); білоруської – історія лексичного складу розглядається у першому томі праці А.Й.Журавського “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1967), колективній монографії “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” (Мінск, 1970), абстрактна лексика аналізується у книзі В.Сташайтене “Абстрактная лексика на материалах старобелорусских письменных памятников XV–XVI веков” (Вильнюс, 1973), запозиченням присвятив наукові розвідки А.М.Булика: “Даўнія запазычанні беларускай мовы” (Мінск, 1972), “Лексічныя запазычанні у беларускай мове XIV–XVIII ст.” (Мінск, 1982).

Однією з найважливіших галузей історичного мовознавства стала історична лексикологія в Україні. В її царині працювали Л.А.Булаховський, А.А.Бурячок, М.А.Жовтобрюх, В.В.Німчук, В.М.Русанівський, І.П.Чепіга. Досягнення українських учених втілилися в багатьох наукових доробках. Насамперед слід відзначити монографію, підготовлену співробітниками Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (К., 1983), у якій формування лексичного складу української мови простежується від найдавніших часів. Окремі тематичні групи на різних хронологічних зрізах розглянуті в дисертаційних роботах В.О.Винника (назви одиниць виміру і ваги), Л.П.Гнатюк (наукова лексика у творах Г.Сковороди),

Д.П.Кирика (філософська лексика), М.П.Кочергана (назви понять часу), Г.М.Миронової (назви одягу), В.І.Невойт (назви страв і продуктів харчування), Т.В.Олещук (назви хвороб), І.В.Сабадоша (формування ботанічної номенклатури), Г.І.Халимоненка (тюркська військова лексика у мовленні козацтва), Є.І.Чернова (назви грошей і грошових одиниць), П.П.Чучки (становлення географічної номенклатури).

Вивчено лексику окремих історичних пам'яток: літопису Самовидця – Л.І.Батюк, Галицько-Волинського літопису – А.І.Генсьорський, українських діаріушів – В.Й.Горобець, “Війтівських книг” – І.М.Керницький, “Палінодії” – Т.К.Молодід, творів К.Транквіліона-Ставровецького – Г.М.Наєнко, стародубських грамот – Ф.А.Непийвода, універсалів Б.Хмельницького – Ф.Є.Ткач, Київського літопису – В.Ю.Франчук, матеріалів Львівського Ставропігійного братства – М.Л.Худаш.

Історична лексикологія – провідний напрям наукових досліджень львівської мовознавчої школи. Окремим тематичним групам присвячувала свої праці Л.Л.Гумецька. Під її керівництвом видано двотомний Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., нині у Львові продовжується робота, розпочата за життя Л.Л.Гумецької, над виданням Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Абстрактні іменники української мови XVI–XVII ст. – об'єкт наукових зацікавлень Л.М.Полюги, різноманітні лексико-тематичні об'єднання слів вивчалися Д.Г.Гринчишиним (адміністративно-юридична і торгівельна лексика, назви людей за професією та родом занять), Г.В.Войтів (назви одягу), М.І.Чікало (назви кольорів), О.В.Кровицькою (назви осіб, назви понять, пов'язаних з музичним мистецтвом), Г.Дидик-Меуш (медична лексика). Відомості про історію розвитку сакральної, суспільно-політичної, лінгвістичної, друкарської, музичної лексики подаються у підручнику “Українське термінознавство”, укладеному Т.І.Панько, І.М.Кочан, Г.П.Мацюк (Львів, 1994). У Львові були підготовлені до друку колективні монографії “Українська історична та діалектна лексика” (К., 1985, 1995, 1996), “З історії української лексикології” (1980), в яких схарактеризовано численні лексико-семантичні групи словникового складу староукраїнської мови.

У галузі історичної лексикології працювали лінгвісти поза межами України: П.Ковалів, О.Горбач. Цінні відомості містяться у книзі П.Цимбалістого “Українські мовні елементи в російській мові (1680-1760)” (Лондон, 1991), у якій автор зібрав не тільки цікавий лексичний матеріал, а й довів значний вплив української мови на розвиток російської у XVII–XVIII ст.

За останні роки в Україні еволюції лексичних підсистем присвятили дисертаційні роботи С.В.Бібла (назви церковних чинів та посад), Л.П.Бойко (торговельна лексика запорозького козацького вжитку), Л.М.Веклинець (психологічна термінологія), С.П.Гриценко (латинські запозичення у пам'ятках писемності XVI–XVII ст.), О.А.Крижко (побутова лексика українських літописів), З.Й.Куньч (риторична термінологія), Л.В.Мурашко (військові звання та посади), Е.І.Огар (друкарська термінологія), Н.В.Пуряєва (назви

богослужбових предметів), Я.І.Рибалка (військова лексика козацтва), Б.Р.Стецюк (лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини).

Таким чином, лінгвістичними студіями охоплено широке коло лексики, яка відображає різноманітні сторони життя й діяльності людей. Поза увагою діяхронного вивчення як самостійна тематична група досі залишається лексика педагогічна.

У вітчизняному мовознавстві педагогічній лексиці сучасної української мови присвячені дисертації М.С.Разумейко “Педагогічна лексика української мови” (1995), де в першому розділі зроблено діяхронний огляд розвитку педагогічної лексики, починаючи з періоду Київської Русі до сучасного, і Т.О.Бевз “Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики” (1996). Виконані в Україні дисертаційні роботи Ю.І.Жадько “Становление и развитие микросистем наименований лиц, связанных с процессом обучения и воспитания в русском языке (пути, источники, семантика, структура)” (1984) і М.А.Сокаль “Развитие педагогической лексики в русском литературном языке XIX в.” (1994) присвячені педагогічній лексиці російської мови. Педагогічна лексика російської мови аналізується в монографії Б.Б.Комаровського “Русская педагогическая терминология” (М., 1969). Історії слів на позначення учасників трансляції знань приділена значна увага в докторській дисертації О.Д.Васильєва “Историко-культурный аспект динамики личных реляционных существительных” (СПб., 1996).

Окремі педагогічні лексеми розглядаються в монографіях, дисертаційних роботах та лексикологічних дослідженнях слов'янських лінгвістів, не присвячених спеціально педагогічній лексиці. У таких випадках вони розглядаються під кутом зору визначених дослідником проблем.

Актуальність дослідження. Реконструювати процес формування і розвитку лексико-семантичної системи української мови можливо тільки за умови докладного вивчення окремих лексичних груп. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. ще не була об'єктом спеціального вивчення, хоча є вагомою частиною словникового фонду і тісно пов'язана з розвитком духовної культури української нації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з комплексним науковим дослідженням “Писемні пам'ятки XI–XVIII ст. як джерело вивчення історії української мови”, що проводиться на кафедрі української мови філологічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета дисертаційного дослідження – проаналізувати педагогічну лексику української мови XVI–XVIII ст., вивчити шляхи її формування, виявити особливості функціонування в пам'ятках зазначеного періоду. Оскільки в українському мовознавстві остаточно ще не вирішена проблема спадкоємності

між старою і новою літературними мовами¹, ми поставили собі за мету з'ясувати, якою мірою аналізована нами лексика увійшла до лексико-семантичної системи нової української мови, чи стала вона основою для формування педагогічної термінології в сучасній українській літературній мові.

Мета роботи зумовила такі **завдання**:

- § виявити у писемних текстах XVI–XVIII ст. лексеми, зміст яких пов'язаний із навчанням та освітою;
- § класифікувати лексику за тематичними групами;
- § проаналізувати склад педагогічної лексики з погляду її походження;
- § здійснити аналіз семантичних процесів, що супроводжували розвиток педагогічної лексики у XVI–XVIII ст.;
- § з'ясувати вплив екстралінгвальних факторів на появу окремих назв та зміни в семантичній структурі лексем;
- § простежити динаміку розвитку семантики лексем та визначити їх історичну перспективу.

Об'єктом дослідження є педагогічна лексика, засвідчена писемними пам'ятками української мови XVI–XVIII ст. Для створення цілісної картини розвитку педагогічної лексики залучено матеріал попередніх століть та подальших періодів функціонування української мови, а також дані сучасної літературної мови. Для порівняння використано дослідження близькоспоріднених слов'янських мов – білоруської та російської.

Методи дослідження. У роботі використовуються описовий та порівняльно-історичний методи дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві на основі писемних пам'яток XVI–XVIII ст. зібрана і детально опрацьована лексика педагогічна. На історико-культурному тлі вивчаються шляхи її формування, детально простежується динаміка розвитку семантики лексем, пов'язаних із педагогічною діяльністю, аналізуються особливості їх функціонування. Явища української мови XVI–XVIII ст. зіставляються з фактами подальших періодів розвитку мови, що дає змогу встановити, якою мірою лексика досліджуваної сфери увійшла до лексико-семантичної системи нової української літературної мови.

Матеріалом дослідження стали пам'ятки української мови XVI–XVIII ст. Серед них є невелика кількість спеціальних педагогічних творів, хоча писемні джерела свідчать про їх існування та масові видання.

Цінними документами педагогічної і методичної думки є шкільні граматики, які посідали одне з найважливіших місць у навчанні.

Крім спеціальних педагогічних текстів матеріалом дослідження стали:

- § пам'ятки ділової мови, в тому числі опубліковані документи братств та акти, що засвідчують діяльність Київської академії;
- § пам'ятки полемічної літератури;

¹ Аналіз різних поглядів на характер відношення нової української літературної мови до попередньої книжної традиції дає Л.Т.Масенко у статті “До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові” // Мовознавство. – 1995. – №4-5. – С.39-45.

- § пам'ятки конфесійної літератури;
- § художня література;
- § пам'ятки наукової літератури XVI–XVIII ст.: “Лексис” Л.Зизанія, “Лексикон словенороський” П.Беринди, лексикони Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського, І.Максимовича, граматики Л.Зизанія, М.Смотрицького та ін.;
- § історичні словники.

Теоретичне значення дисертації. Результати вивчення конкретної тематичної групи сприятимуть з'ясуванню загальних тенденцій історичного розвитку словникового складу української мови. Представлений у роботі матеріал дасть можливість для подальшого теоретичного обґрунтування засад, на яких формувалася нова українська літературна мова, розвинути вчення про її зв'язок із старою українською літературною мовою.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можна використати в лексикографічній практиці, у лінгводидактиці вищої школи: при викладанні курсів історії української мови та історії української літературної мови, у спецкурсах з порівняльної граматики східнослов'янських мов та історичної лексикології, а також історії педагогіки.

Апробація результатів дисертації. Зміст і результати дослідження обговорювалися і доповідалися на V Міжнародній науковій конференції “Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.” (Київ, 2000), на IX, X, XI Всеукраїнських науково-практичних конференціях “Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні” (Київ, 2000-2002), на наукових читаннях, присвячених 95-й річниці від дня народження та 5-й річниці з дня смерті професора М.А.Жовтобрюха (Київ, 2000), на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження Л.Л.Гумецької (Львів, 2001), на звітних конференціях студентів, аспірантів і викладачів філологічного факультету УДПУ імені Павла Тичини (Умань, 2001-2002), на Міжнародній науковій конференції “Мова у слов'янському культурному просторі” (Умань, 2002). Розділи дисертації та робота в цілому були обговорені на засіданнях кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, а також на засіданні відділу історії і граматики української мови Інституту української мови НАН України. Результати дослідження були апробовані під час викладання спецкурсу “Історична лексикологія” на філологічному факультеті Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. За темою дисертації опубліковано дев'ять статей, чотири з них вміщено у фахових виданнях.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (187 позицій), списку використаних джерел (81 найменування), списку лексикографічних праць (37 найменувань), словопоказчика (с.203-208). Повний обсяг дисертаційної роботи становить 208 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У “Вступі” обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано мету та завдання, подано відомості про джерела фактичного матеріалу та методи дослідження, визначено новизну роботи, окреслено теоретичну й практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

Процес становлення і розвитку педагогічної лексики, оформлення її в окрему тематичну групу був безпосередньо пов’язаний з розвитком освіти в Україні, діяльністю як польських навчальних закладів, так і братських шкіл, тому тут подаються також короткі відомості з історії розвитку освіти в Україні у досліджуваній період.

У першому розділі “*Назви закладів освіти в Україні у XVI–XVII ст.*” на історико-культурному тлі аналізується лексика на позначення навчальних закладів. Ця тематична група включала такі однослівні найменування: *училище, школа, академія, гімназія, колегіум, семінарія, бурса* і сформувалася на базі іншомовних запозичень (слов’янське походження має єдина назва – *училище*), які, крім лексеми *школа*, засвідчуються вперше у пам’ятках досліджуваного періоду. Поповнення аналізованої групи відбувалося і за рахунок складених найменувань: *духовное училище, народное училище, училищная колегія, училищный монастирь, духовная семінарія, учительская семінарія*. Наші спостереження показали, що протягом XVI–XVII ст. більшість назв не мала предметної співвіднесеності з якимось особливим типом навчального закладу. Це було зумовлено тим, що освітні установи майже не відрізнялися між собою змістом освіти, тому слова *школа, училище, колегіум, гімназія* утворили синонімічний ряд і в більшості випадків були взаємозамінними.

На позначення вищого навчального закладу вживалося запозичене з греко-латинського джерела слово *академія* (функціонувало і в давньоруський період, але в іншому значенні. Автори ЕСУМ припускають можливість повторного запозичення). У досліджуваній період вищим вважався заклад, у якому офіційно існували класи філософії і богослов’я. В Україні перші академії виникали внаслідок поширення на її теренах західноєвропейських культурно-освітніх рухів². Набуття такого статусу повинно було підтверджуватись офіційними урядовими документами, але визнання українських православних закладів академіями мало політичне підґрунтя. Аналізований матеріал показав, що мовцями слово *академія* використовувалося не тільки на позначення освітньої установи вищого рівня, а й для номінації навчального закладу взагалі. У писемних джерелах XVI–XVII ст. на позначення того самого денотата, наприклад, школи в Острозі (яка не була вищою³), крім іменника *академія* вживались лексеми *школа, колегіум, училище*. Назва *академія* як синонім до інших найменувань зустрічається і в текстах, де не йшлося про конкретний навчальний заклад: *Академія или училище (Ифіка ієрополітіка, К., 1712)*.

² Яковенко Н. Латинське шкільництво і “шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – №1-2. – С.11-27.

³ Мицько І.З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1988. – С.25.

Іншомовні лексеми на позначення навчальних закладів відзначалися різним рівнем засвоєності. Найвищим ступенем адаптації характеризується слово *школа*. За даними “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”, воно вперше фіксується як однозначне у 1388 р. У досліджуваний період цей іменник найбільш активно вживається на позначення навчального закладу і розширює свою семантику. Зі словом *школа* утворювалися атрибутивні сполуки, що вказували на такі особливості освітньої установи: а) зміст освіти: *школа грецкая, школа руская, школа греко-латино-словенская, школа словенского, грецкого и латинского языка, музыкантска школа*; б) ідеологічну спрямованість: *школа братская* (тобто православна), *школа католицка, школа арианская*; в) місце заснування: *школа Острозкая, школа Володимирская, школа Львовская, школа Луцкая* і под. Історичні джерела дають відомості про існування шкіл на Січі, які позначалися словосполученнями *сґчева я школа, ротна школа*.

Слово *школа* вживалося із семантикою “будинок, приміщення, де цей заклад розташований”, на позначення якого функціонували і словосполучення *домъ школьный, домъ братскій*.

Крім навчального закладу взагалі слово *школа* у досліджуваний період позначало окремий підрозділ освітньої установи, клас. Після запровадження в українських школах західноєвропейської системи *trivium*-у і *quadrivium*-у навчальний курс поділявся на три підрозділи: 1) нижчі граматичні класи, для номінації яких вживалися лексеми *инфима, аналогія, граматика, синтаксима*; 2) середні класи – *поетика, риторика*; 3) вищі – *філософія, богословіє (теологія)*. Називаючи окремий підрозділ навчального закладу, лексема *школа* утворювала словосполучення з кожним із зазначених найменувань: *школа инфимы, школа аналогії; школа граматики, школа синтаксимы, школа поетики, школа риторики; школа філософії, школа богословію (теології)*. Протягом XVIII ст. лексема *школа* у цьому значенні витісняється запозиченим іменником *клас*. Писемні пам’ятки XVI–XVIII ст. засвідчують функціонування слова *школа* і в таких значеннях: “колектив учнів”, “система освіти”, “напрям у суспільно-політичній думці, вчення”. Отже, у досліджуваний період слово *школа* стає полісемом та бере участь у процесах деривації: *школка, шкулка, школьний, школьникъ*, у певних контекстах може набувати образних, стилістичних значень.

Інші найменування – *семінарія, колегіумъ, гімназія, бурса* відзначалися меншою активністю вживання і нижчим рівнем засвоєності. Більшість назв навчальних закладів функціонували у світських сферах староукраїнської мови. Виняток становить слово *училище*, яке вживається у богослужбовій книзі: *Чи(н) бл(с)венї# отроковъ въ училище* (1646, Київ, Мог. Треб., II, с.снс), а також слово *школа*, яке було полісемом і в різних значеннях функціонувало у творах багатьох жанрів.

У XVIII ст. простежується посилення спеціалізації семантики лексем на позначення освітніх установ і закріплення їх за певним типом навчального закладу, внаслідок чого синонімічні зв’язки між ними руйнуються. Усі виявлені

однослівні назви збереглися в новій українській літературній мові і закріпилися за певним типом навчального закладу.

Створення навчальних закладів зумовило потребу в спеціальній номінації осіб, що навчають, здобувають освіту, здійснюють керівництво і контроль.

У другому розділі “*Назви осіб за видом діяльності у педагогічному процесі*” вивчається лексика, що слугувала для позначення учителів, учнів, керівників освітніх установ. Другий розділ поділяється на окремі підрозділи. У першому – аналізується тематична група на позначення осіб, що передають знання, виховують. Вона включає різні за походженням слова: *дидаскаль*, *протодидаскаль*, *дякъ*, *учитель*, *колегіатъ*, *гімнастесъ*, *педагогъ*, *дѣтоучитель*, *дѣтоводитель*, *пестунъ*, *грамотникъ*, *грамотикій*, *риторикій*, *професоръ*, *магістръ*, *бакаляръ*, *мистръ*, *майстеръ*. Роль зазначених лексем у системі педагогічної лексики була неоднаковою, окремі з них представлені поодинокими випадками вживання.

Найперше засвідченим писемними джерелами як спеціальна назва є засвоєне з грецької мови слово *дидаскаль* (*даскаль*), відсутнє в лексичних системах російської і білоруської мов⁴. У досліджуваній період воно функціонує як синонім до слова *учитель*. Виконання функцій учителя початкового навчання спричинило набуття лексемою *дякъ* спеціального педагогічного значення, що уже в XVII ст. знаходить лексикографічне підтвердження: П.Беринда реєстрове *грамотникъ* тлумачить синонімами *дѣтоучитель*, *дѣкъ* (ЛБ, 28).

Базовою лексемою в аналізованій тематичній групі стало питоме слово *учитель*, яке синкретизувало віддавна значення і сакральне “проповідник”, і педагогічне “той, хто передає знання, вчить, виховує”⁵. Екстралінгвальні чинники зумовлюють у досліджуваній період диференціацію значень “учитель” і “проповідник”, проте зв’язки із релігійною сферою повністю не перериваються. Поступова секуляризація освіти приводить до втрати лексемою *учитель* сакрального змісту і закріплення за цариною релігії слова *проповідник*. Протягом XVI–XVII ст. посилюється активність побутування слова *учитель* як найменування особи, що передає знання переважно світського змісту, внаслідок чого воно все більше співвідноситься з педагогічною галуззю, а значення “педагог” стає визначальним у його семантичній структурі. Про це свідчить функціонування слова *учитель* у словосполученнях, підрядна частина яких вказує або на предмет викладання, або клас: *учитель инфімы* – *учитель школи инфімы*; *учитель аналогії* – *учитель школи аналогії*; *учитель граматики* – *учитель школи граматики*; *учитель синтаксими* – *учитель школи синтаксими*; *учитель риторики* – *учитель школи риторики*; *учитель поетики* – *учитель школи поетики*; *учитель філософії* – *учитель школи філософії*; *учитель богословія* (*теології*) – *учитель школи богословія* (*теології*). Такі аналітичні структури стають спеціальними кваліфікаційними назвами педагогів,

⁴ Пономарів О.Д. Специфічно українська лексика грецького походження // Мовознавство. – 1973. – №5. – С.64.

⁵ Васильєв А.Д. Историко-культурный аспект динамики слова. – Красноярск: Изд-во КГПИ, 1994. – С.140-141, 149.

диференціюючи узагальнену семантику слова *учитель* на більш вузькі значення.

У кінці XVI – на початку XVII ст. до лексичної системи української мови входять запозичені лексеми *професоръ, магістръ* (варіанти *мистръ, маистръ*), *бакаляръ, педагогъ*.

Однотипність освітніх установ, існування в межах одного закладу нижчих, середніх і вищих класів зумовили до певної міри синонімічність слів на позначення учителів. Однак у групі найменувань педагогів помітні такі тенденції:

- лексеми *дякъ, дидаскаль, бакаляръ* позначали тільки осіб, що навчали учнів початкової та середньої ланки; ці найменування не засвідчені як офіційні назви педагогів у документах Київської академії;
- іменники *учитель, професоръ, магістръ* могли позначати учителів, що викладали в класах різного рівня. Тільки вони мали здатність утворювати сполуки для номінації викладачів за їх фахом;
- слово *педагогъ* було узагальненою назвою осіб, що займалися навчанням і вихованням.

Інші лексеми на позначення педагогів відзначаються низьким ступенем активності вживання і здебільшого представлені поодинокими прикладами.

Частина аналізованих у цьому підрозділі іменників увійшла до лексичного складу нової української літературної мови, вони зустрічаються у творах українських письменників XIX ст., що, безперечно, сприяло їх подальшому поширенню і збереженню у лексичній системі української мови. Лексеми *учитель, педагог* стали базовими в сучасній педагогічній терміносистемі, у її межах також функціонують назви *професор, бакалавр, магістр*⁶.

Педагогічний процес, як відомо, передбачає взаємодію учителя і вихованців. У другому підрозділі аналізується лексика на позначення осіб, що здобувають освіту, на яких здійснюється цілеспрямовано педагогічний вплив.

Як спеціальні назви в українській мові XVI–XVIII ст. функціонували питомі однокореневі іменники *ученик, учень*.

Слово *ученик* фіксується найдавнішими пам'ятками писемності в значенні “послідовник релігійного вчення”, розширення його семантики і вживання як спеціального найменування на позначення особи, що здобуває освіту, документується джерелами досліджуваного періоду.

Новонабуте значення лексеми *ученик* “особа, що здобуває освіту” стає визначальним в ієрархії значень і вводить її у синонімічний ряд спеціальних слів на позначення осіб, що навчаються, в якому вона приймає на себе і роль гіпероніма, стаючи ключовим елементом тлумачення інших його компонентів: *школяр* “учень, що навчається в школі”, *бурсак* “учень, мешканець бурси”, *богослов* “учень класу богослів'я”, *поетик* “учень класу поезики” і под. У гіперо-гіпонімічні зв'язки з однослівними найменуваннями вступають аналітичні структури *ученикъ – ученикъ школы инфімы, ученикъ школы риторики* і под. З таким самим семантичним навантаженням функціонує і

⁶ Див. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С.36, 198, 250, 341.

словотворчий варіант *учень*, відсутній у ранніх текстах (зустрічається з XVI ст.). Для номінації учня вживався і субстантивований дієприкметник *учащийся*.

Формування аналізованої тематичної групи відбувалось також за рахунок запозиченої лексики. У кінці XVI – на поч. XVII ст. до словникового складу староукраїнської мови увійшли спеціальні найменування з грецької та латинської мов: *спудей*, *студентъ*, *школяръ*, *жакъ*.

Шляхом афіксації на власномовній основі утворилася лексема *тщатель*, від іншомовних слів виникли деривати *школьникъ*, *бурсакъ*.

Досліджуваний матеріал показує, що:

1. Лексеми на позначення учнів мотивувалися словами, що позначали дії, спрямовані на оволодіння знаннями. З дієсловом слов'янського походження *учити* співвідносяться назви *ученик*, *учень*, *учащийся*. Від дієслова *тщатися* “старатися”, засвоєного з церковнослов'янської мови, утворилася лексема *тщатель* “учень”, не зафіксована пам'ятками киеворуського періоду. Запозичені лексеми *спудей* та *студент* у мові-джерелі також походять від слів із значенням “старатися”.

2. Номінація учнів відбувалася за назвами навчальних закладів. Від іншомовних найменувань освітніх установ за допомогою слов'янських формантів виникли слова *школьникъ*, *бурсакъ*, *колегіатець*, запозичені лексеми *школяр*, *семінарист* у латинській мові утворилися за цим самим принципом.

3. Найменування учнів здійснювалось за назвою класу. Вони виражалися складеними структурами, до яких лексема *ученикъ* входила як домінанта, утворюючи спеціальну номінативну сполуку: *ученикъ (школы инфімы)*; *ученикъ (школы) аналогіи*, *ученикъ (школы) граматики*; *ученикъ (школы) риторики*; *ученикъ (школы) поетики*; *ученикъ (школы) філософії*; *ученикъ (школы) боголовія*. Складені найменування могли замінюватися однослівними: *ученикъ инфімы – инфіmistъ*, *ученикъ аналогіи – аналогистъ*, *ученикъ граматики – граматикъ*, *ученикъ поетики – поетикъ*, *ученикъ риторики – риторъ*, *ученикъ філософії – філософъ*, *ученикъ богословія – богословъ*.

4. Агентиви на позначення учнів утворювалися суфіксальним способом і від назв церковних книг, які вивчалися у певному порядку, відображаючи певний етап навчання: *часловникъ*, *псалтирникъ*, *октоишникъ*, *ярмолойникъ*.

5. Для номінації за матеріальним становищем вживалися запозичені лексеми *навперъ* “убогий учень”, *алюмнъ* “учень, який навчається безкоштовно”.

До аналізованої тематичної групи із загальнономовного лексичного фонду залучалися лексеми на позначення дітей: *дитина*, *дѣти*, *отрокъ*, *чадо*. Функціонуючи у педагогічних творах, ці слова розширюють свій семантичний обсяг, називаючи одну із сторін учасників педагогічного процесу. У спеціальних контекстах названі лексеми на основі денотативної спільності стають синонімічними до слів із значенням “учень”.

Синонімія назв навчальних закладів спричинила синонімічні зв'язки між лексемами на позначення учнів, мотивовані основами із значенням “учитися,

старатися”. Джерела засвідчують до певної міри вільну контекстуальну сполучуваність назв учнів із словами, що служать для номінації навчальних закладів: *спудейми иже въ лвовской школѣ* (1591, Львів, Адельф., 2); *ижель есть учень академици острозькое* (1598, Володимир, Відп. п. о., 1953 // СУМ XVI–XVII, 1, 84); *студентове школьные ходили в поле; имени усих студентовъ колеюмъ Луцкого* (1627, АЮЗР, I/VI, 446); *од спидесовъ Гимназіум* (1632, Київ, Евх.); *студентъ презацной Акаде(м) Замо(и)с* (1642, Львів, Бут., 3 зв. // СУМ XVI–XVII, 1, 84); *также в школахъ будущіи студенти* (1699, Могилів, Став., Перло, 196); *чрез шляхетскую молодь студентскую в Коллегіумѣ Києво-Могилеанском* (Київ, Алекс... // МІКСВ, с. укр).

Подальші зміни в семантиці слів на позначення учнів взаємопов’язані з відповідними змінами у мікросистемі назв навчальних закладів. Окремі найменування закріплюються за певним типом освітньої установи, внаслідок чого посилюється їх спеціалізація, семантичний обсяг звужується і послаблюються синонімічні зв’язки. Так, слово *студент* згодом починає співвідноситися тільки із вищим або середніми спеціальними навчальними закладами, *семінарист* – тільки з духовними, лексема *учень* вживається для номінації осіб, що навчаються в установах середнього типу, і може вступати в синонімічні зв’язки з найменуваннями, що мотивуються назвами таких установ.

Назви учнів, що функціонували у досліджуваний період, увійшли до нової української літературної мови, закріпленню і поширенню їх сприяла і творчість українських письменників. За даними словників мови Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ’яненка, І.Франка найуживанішими були слова *школяр*, *ученик*, *учень*, *студент*.

Історична доля аналізованих лексем склалася по-різному. Частина їх стала надбанням пасивного лексичного фонду: до нього ввійшли слова *спудей*, *бурсак*, *алюмн*, *навпер*, варіанти *учень* – *ученик*, *школяр* – *школьник* збереглися в окремих східнослов’янських мовах. У результаті зміни змісту освіти виходять з ужитку найменування, утворювані за назвою класу.

Невелика за обсягом тематична група назв керівників, що вивчається у третьому підрозділі другого розділу, включала в себе найменування осіб, що керували навчальними закладами в цілому, і осіб, що були приставлені для нагляду за учнями: *строитель*, *старший*, *ректоръ*, *префектъ*, *директоръ*, *інспекторъ*, *сеніоръ*, *цензоръ*, *гімназіархъ*. Вона сформувалася шляхом запозичення з латинської мови лексем на позначення керівників, найбільш вірогідно під впливом діяльності польських освітніх установ на українських землях Речі Посполитої. Аналізований матеріал показує, що найвищим ступенем засвоєності відзначалося слово *ректор*, яке уже в досліджуваний період брало участь у процесах деривації, побутувало у творах різних жанрів, могло набувати оцінних характеристик. Воно без змін у семантичній структурі дійшло до нашого часу, закріпившись тільки за педагогічною сферою і ставши єдиною специфічною назвою керівника навчального закладу. Не втратили своєї співвіднесеності із педагогічною діяльністю лексеми *директор* та *інспектор*.

Отже, лексеми на позначення керівних осіб, що увійшли до лексичної системи української мови протягом XVII–XVIII ст., стали певною мірою основою для формування цього класу слів у новій українській літературній мові.

Основою педагогічної діяльності є здійснення навчально-виховного процесу, у ході якого формується людська особистість. Слова, що виражають його основні поняття, аналізуються у третьому розділі “*Лексика на позначення понять, пов’язаних із навчально-виховним процесом*”.

У першій частині третього розділу здійснено семантико-системний аналіз лексики, що залучалася для номінації дій, спрямованих на передачу знань та оволодіння ними. Формування цієї групи відбувалося переважно на базі лексики питомого походження шляхом семантичної деривації, її ядро становлять слова із семантикою “вчити(ся)”, “навчати(ся)”, спеціальне значення яких “передавати знання освітнього змісту” – “набувати знань” розвинулося на основі загальнономовного значення “передавати знання; набувати знань (взагалі, будь-якого змісту)”. Процес спеціалізації значень був стимульований розвитком релігійної освіти після прийняття християнства, і в досліджуваний період релігійна та світська освіта існували невіддільно одна від одної.

У поняттєвому полі “вчити(ся)” дуже широко представлене словотворче гніздо кореня праслов’янського походження **uk*, головною лексичною одиницею в якому є дієслово *учити(ся)*. Ця лексема характеризується широким семантичним діапазоном, що дає змогу передавати різноманітні педагогічні поняття. Дієслова *учити*, *учитися* слугували для номінації понять “передавати знання”, “здобувати освіту взагалі”, могли називати конкретні дії, виконувані учителем і учнем, метою яких було формування певних навиків *учити(ся) читати*, *учити писати*, засвоєння знань з якогось шкільного предмета *учити(ся) музики*, називати конкретний дидактичний прийом *учити напам’ять* тощо. Розгалужену семантичну структуру в системі педагогічної лексики мали іменники *ученіє*, *наука*. Лексеми з коренем –*uk*– утворювали синонімічні ряди, наприклад, семему “навчання” могли реалізувати слова *наука*, *учение*, *обученіє*, *наученіє*, *изученіє*.

У системі педагогічної лексики спеціальних значень набували також слова *выкладати*, *выкладаня*, *преподавати*, *выкнути*, *навыкнути*, *тщатися*.

Поняття “виховувати, виховання” передавалися словами, засвоєними з церковнослов’янської мови, *воспитати*, *воспитаніє*, *воскормити*, *воскормленіє*; лексемами словотворчого гнізда кореня –*хов-*: *ховати*, *хованє*, *доховати*, *доховувати*, *вихованіє*, *виховати*, *виховывати*. Досліджуваний матеріал показує, що лексеми з коренем –*хов-* відзначаються високою активністю функціонування і витісняють церковнослов’янізми. Наприклад, у Пересопницькому Євангелії лексема *виховань* є глосом до *воспитань*.

Навчання і виховання усвідомлювалися як невіддільні процеси, тому лексеми *учити*, *воспитати*, *виховувати* вступали між собою у синонімічні зв’язки, поняттєво близькими їм були слова *наставити*, *наказати*, полонізм *цвичити*.

Головною метою виховання у досліджуваній період було формування побожної особистості, яка б сповідувала християнські моральні цінності. Це зумовлює сполучуваність лексем понятійного поля “вчити, виховувати” із лексикою релігійної сфери: *въспитовай в наказаніи и оученіи Ёни; в наказаніи и оученіи Ёни воспитоватис# им* (1609, Львів, *Бес. о восп.*, 86, 96); *учити волѣ божой, учачи их страху божію* (1624, Львів, *Поряд. шк.*, 40); *в вѣрѣ стѣой... побожност#х... выховати и выцвѣтити оны(х) старатися* (1646, Київ, *Мог. Треб. II, с.ѣкн*); *наставлять от младых ногтей в страстѣ божіи* (1760, Чернігів, *Перв. уч.*). Наведені вище контексти були регулярними у XVI–XVIII ст.

У другому підрозділі “**Форми організації навчально-виховного процесу**” аналізується лексика на позначення форм передачі знань, організації навчально-виховного процесу, форм контролю. Формою передачі знань релігійного змісту була *проповѣдь*, або *казаня*, водночас шляхом проповіді формувалися моральні переконання, утверджувалися певні життєві принципи, отже, *проповѣдь* – це і метод виховання, який базується на емоційно-словесному впливові.

Для номінації засобу словесного впливу вживалося питоме слово *бесѣда*, у якому розвивається спеціальне значення “розмова повчального виховного змісту”. У системі педагогічної лексики спеціального значення набувають лексеми із загальнономовною семантикою “запитувати”, “відповідати”. Форма запитань і відповідей була одним із провідних прийомів подачі матеріалу, необхідного для засвоєння. Шляхом запитань і відповідей перевірялися знання учнів. Існування такого виду навчальної роботи документується шкільними статутами: *А в школѣ научившись, от трудных слов их спитовати мають един другого, тоестъ диспутоватися* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 40); *Так же учать на каждый день, аби дѣти един другого питал по грецку, аби ему отповѣдал по словенску, и тыж питаються по словенску, аби им отповидано по простой мовѣ* (1624, Луцьк, *Поряд. шк.*, 43). Організована таким способом навчальна діяльність називалась дієсловом *диспутоватися*, утвореним на власномовному ґрунті від лат. *disputare* “сперечатися”.

Українською мовою з латині через польське посередництво був засвоєний іменник *диспутация* (СУМ XVI–XVII, 8, 24), що вживався як назва суперечки між уніатами чи католиками та оборонцями православної віри. Історичні джерела свідчать, що за Петра Могили однією з форм навчально-виховних заходів в українських православних закладах була організація прилюдних диспутів, запозичена із практики латинських шкіл. Отже, лексема *диспутация* увійшла до системи педагогічної лексики як спеціальне найменування форми організації шкільного навчання: *ишоль до школы и почаль всѣх наукою и диспутациєю перевышати* (1665, Львів, *Галят. Небо*, 272). Пам’ятки XVIII ст. фіксують варіант *диспут*.

На позначення форми організації навчального процесу було запозичено з латинської мови слово *лекція*, яке збереглося до сьогодні в лексичній системі української мови. Іншомовна лексема *екзамен* функціонувала на позначення форми контролю знань. У мікросистемі педагогічної лексики розширюють свою семантику слова літературно-мистецької сфери, оскільки постановка

шкільних драм, публічне декламування віршів та інші види сценічної творчості були складниками навчально-виховного процесу в тогочасних освітніх установах.

ВИСНОВКИ

I. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. становила собою систему, що інтенсивно формувалася за загальними тенденціями розвитку та закономірностями функціонування тогочасної української мови.

Важливим чинником, що вплинув на становлення педагогічної лексики як спеціальної галузі словникового фонду, стало запровадження християнства і виникнення осередків релігійної освіти. Спільний об'єкт впливу – людина – та обопільна мета – виховати її в певному руслі – зумовили синкретизм релігії та педагогіки, тотожність понять “грамотність, освіченість” – “знання Святого Письма”. Одним із проявів цього синкретизму було поєднання в одній особі священика і педагога, що в свою чергу знаходить відбиття у фактах мови.

Розвиток педагогічної лексики у досліджуваній період, поступова її спеціалізація безпосередньо пов'язані із піднесенням освіти на якісно новий рівень. Виникнення широкої мережі навчальних закладів, масовість навчання дали поштовх до відгалуження педагогічної праці в окремий професійний вид людської діяльності, який вимагав спеціального мовного оформлення. Отже, становлення педагогічної лексики є результатом внутрішньомовного процесу реагування на нові явища у житті носіїв мови, які вимагали мовної номінації.

II. Проаналізований матеріал показує, що основними шляхами формування педагогічної лексики у XVI – XVII ст. були такі:

1. **Семантичний розвиток** уже існуючих у мові слів (як питомих, так і запозичених). Загальноновживані лексеми у багатьох випадках стають носіями нових семем. Останні часто спричиняли перебудову як в ієрархії значень окремого слова, так і синонімічних рядах, до яких воно входило. У системі педагогічної лексики особливої здатності розвивати спеціальні значення набували слова таких груп: 1) лексеми з коренем *-ук/уч/ик/ич*; 2) лексеми, що позначали дії, спрямовані на збереження життя людини; 3) лексеми, компонентами значення яких були семи “говорити, казати, розмовляти”.

2. **Запозичення** – важливе джерело поповнення педагогічної лексики. Більшість іншомовних лексем – інтернаціоналізми, що походять із греко-латинського джерела (*школа, гімназія, професор, магістр, екзамен, лекція* тощо) і відображають позанаціональний характер педагогіки. Отже, засвоєння іншомовної лексики, пов'язаної із навчанням та освітою, відбувається у загальноєвропейському контексті.

Латинізми, семантика яких пов'язана з освітньою діяльністю, потрапили на український мовний ґрунт, найбільш вірогідно, через польське посередництво, оскільки українські навчальні заклади створювалися за зразками польських освітніх установ і саме їх діяльність спричинила появу в

Україні шкіл європейського типу. Запозичені лексеми відзначалися загалом високим ступенем лексико-семантичного освоєння.

3. Утворення на базі однослівних найменувань спеціалізованих номінацій. Прості та складні назви можуть вступати у гіперо-гіпонімічні відношення: *учитель – учитель поетики; професорь – професорь поетики; ученикъ – ученикъ школы поетики* тощо.

4. Афіксальна деривація від власномовних та запозичених основ.

III. Становлення кожної з аналізованих у роботі тематичних підгруп має свої особливості. Мікросистема найменувань навчальних закладів та їх керівників була в цілому сформована на базі іншомовної лексики. Запозичення – один із провідних засобів номінації осіб-учасників трансляції знань, однак домінуюча роль у синонімічних рядах на їх позначення відводиться власномовним лексемам *ученик, учень, учитель*. Інші тенденції помітні в групі лексики, що об'єднує слова, зміст яких пов'язаний із процесами навчання і виховання. Питомі лексеми, внаслідок розвитку в їхній семантичній структурі спеціальних педагогічних значень на основі загальнономовних, стають головними лексичними одиницями, що передають поняття “здобувати освіту, вчитися”, “виховання”. Для номінації форм організації навчально-виховного процесу залучаються як власномовні, так і запозичені лексеми.

Особлива роль у педагогічній лексиці належить словотворчому гнізду кореня праслов'янського походження *ук* ← **uk* “навчання”, який чергується з *ик-, уч-*. Лексеми з цим коренем забезпечують педагогічну лексику широким спектром значень. Вони позначають:

- процес навчання (*учити, наука, обучение* і под.);
- предметну дію (*ученіє, обучение, наученіє*);
- осіб, що є учасниками процесу трансляції знань (*ученик, учень, учащийся, учитель, на учитель*);
- місце здійснення процесу навчання (*училище*).

Найменш розгалуженими серед досліджуваних груп є мікрогрупи назв освітніх установ та їх керівників. Лексеми на їх позначення переважно моносемічні. Упродовж усього періоду розвитку української мови ці групи істотно не поповнилися новими однослівними найменуваннями. Полісемія яскраво виражена в семантичній структурі лексики на позначення понять, пов'язаних із навчально-виховним процесом, оскільки її основу складають загальнономовні лексичні одиниці, у яких відбулася модифікація семантики у бік певної спеціалізації. Ця тематична група є найбільш розгалуженою, розвиток педагогічної думки, нові досягнення в галузі дидактики зумовлюють її динамічність.

IV. Функціонування педагогічної лексики не обмежується текстами спеціального призначення. Вона засвідчується у різножанрових творах: поезіях, полемічній літературі, проповідях, передмовах та післямовах до книг, меншою мірою, проте наявна й у конфесійних текстах. Поширення педагогічної лексики зумовлене її особливістю: обслуговуючи спеціальну сферу мовлення, вона водночас стає надбанням загальнономовного фонду, оскільки освітньою

діяльністю охоплюється широке коло носіїв мови (у кінці XVI–XVII ст. навчання, як відомо, набуло масового характеру). Потрапляючи у специфічні контексти (особливо поезію, полемічні твори), педагогічні лексеми можуть набувати ситуативних оцінних характеристик, вживатися в образних висловах.

Педагогічна лексика кодифікується лексикографічними працями XVI–XVII ст. У словниках XVII–XVIII ст. засвідчуються лексеми, що функціонують тільки як спеціальні назви: *школа, академія, училище, гімназія, дидаскал, студент, студей*, і багатозначні слова, у яких розвинулося педагогічне значення. Однак рівень тогочасної лексикографічної обробки реєстрових слів не дозволяє достовірно твердити про фіксацію спеціальної семантики, що розвинулася на базі загальнономовної.

Педагогічні лексеми, які функціонували у староукраїнській мові, продовжують вживатися в новій українській літературній мові і реєструються лексикографічними працями XIX – поч. XX ст., її активно використовували у художніх творах класики української літератури, що, безперечно, сприяло закріпленню педагогічної лексики в новій українській мові. Лексика, пов'язана з навчанням і освітою, побутує у багатьох паремійних одиницях.

У новій українській мові продовжується адаптація запозиченої у XVI–XVIII ст. іншомовної лексики, одним із проявів якої є участь у процесах деривації. Від іншомовних основ утворюються нові слова за допомогою власномовних формантів, особливо звертають на себе увагу похідні на позначення назв осіб із власне українськими суфіксами та афіксами емоційної оцінки: *школяренко, професорівна, бурсачок, бурсаченя, бурсащице* тощо.

Базові педагогічні лексеми української мови XVI–XVIII ст. і до сьогодні є носіями більшості значень, що виділялися в їхній семантичній структурі у досліджуваній період (*учити(ся), наука, учень, учитель, школяр, школа, виховувати, виховання, педагог, бесіда, лекція, диспут, екзамен*).

Природно, що у розвитку будь-якої мови частина слів вилучається з активного вжитку, витісняється на периферію мовної системи. До словникового складу нової української мови не увійшли лексеми церковнослов'янського походження: *воспитати, воспитание, тцятися, тцатель*, що є відображенням загальних тенденцій розвитку словникового складу української мови; латинізми, які відзначалися низьким рівнем асиміляції і засвідчувалися у пам'ятках поодинокими випадками: *гімназіарх, гімнастес, сеніор, алюмн, навпер*; полонізми. Частина лексем архаїзувалася у зв'язку із зникненням позначуваних ними реалій: *цензор* “наглядач за учнями”, *дяк* “учитель”, *бурсак*, найменування учнів мотивовані назвою класів тогочасної системи освіти: *філософ, богослов, ритор, інфіміст* і под.

Окремі слова, зареєстровані в одинадцятитомному Словнику української мови із позначкою “застаріле”, відходять до пасивного мовного фонду протягом XX ст. До них належать *бакаляр, магістр, бурса, бурсак, гімназія, колегіум, ученик*. Зазначені лексеми фіксуються в педагогічному словнику П.Й.Горецького (К., 1928) без дефініцій і додаткових позначок, отже, у першій третині XX ст. вони ще не сприймалися як застарілі і не потребували

історичних коментарів. Зміни, які відбулися в українському суспільстві за останнє десятиріччя, зокрема створення навчальних установ, що відрізняються змістом від масових загальноосвітніх шкіл, і потреба у їх номінації повертають до активного вжитку іменники *гімназія, колегіум*, нововведеннями у системі вищої освіти спричинено актуалізацією найменувань *бакалавр, магістр*, у семантиці яких відбулися певні зміни, однак вони залишаються функціонувати в системі педагогічної лексики. Таким чином, проаналізований у роботі матеріал дає підстави твердити, що між педагогічною лексикою української літературної мови XVI–XVIII ст. та нової української літературної мови існує безперервний зв'язок.

V. Лексичні системи української і білоруської мов у цей період володіли в основному спільними засобами для вираження понять, пов'язаних із навчанням і освітою. Педагогічна лексика, що сформувалась в українській мові XVI–XVIII ст., вплинула на розвиток цієї тематичної групи в російській мові. Загальновідомо, що становлення освіти в Росії відбувається за часів Петра I силами українських діячів, які перенесли надбання української культури на російський освітній ґрунт.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Динаміка розвитку семантики слова “школа” // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – Вип.2, ч.3. – С.167–175.
2. Насіння освіти. (Історія становлення назв навчальних закладів в українській мові в контексті розвитку освіти в Україні) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – №5. – С.200–206.
3. Учитель: шлях кризь століття // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – №3. – С.184–190.
4. Семантична еволюція лексеми *наука* // Система і структура східнослов'янських мов: Збірник наукових праць. – К.: Товариство “Знання” України, 2002. – С.110–117.
5. Проблеми освіти та виховання в пам'ятках писемності української мови XVI–XVIII ст. // Формування творчої особистості вчителя національної школи XXI століття: Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28–29 жовтня 1999 року. – К.: Науковий світ, 2000. – С.12–14.
6. “Первое учение отрокамъ” Ф.Прокоповича – пам'ятка педагогічної літератури XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2000. – С.187–188.
7. Пам'ятки ділової мови як джерело вивчення педагогічної лексики // Методика вивчення ділового мовлення в середній та вищій школі:

- Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Умань, 24-25 травня 2001 р. – К.: Знання України, 2001. – С.41–42.
8. Історія слова *ректор* // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів філологічного факультету (15-17 травня 2001 року). – Вип.2. – К.: Товариство “Знання” України, 2001. – С.3–4.
 9. Розвиток педагогічної семантики у лексемі *диспут* // Мова у слов’янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23–25 травня 2002 р. – Умань, 2002. – С.12–14.

АНОТАЦІЯ

Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2003.

Дисертація присвячена дослідженню педагогічної лексики української мови XVI–XVIII ст. Робота виконана на матеріалі писемних пам’яток зазначеного періоду. У ній проаналізовано три тематичні групи (назви закладів освіти; назви осіб за видом діяльності в педагогічному процесі; лексика на позначення понять, пов’язаних із навчально-виховним процесом). Встановлюється генетичний склад лексем, що позначають поняття, пов’язані з навчанням і освітою. Вивчається динаміка розвитку їх семантики, визначається історична перспектива, аналізуються семантичні процеси, що супроводжують розвиток педагогічної лексики у XVI–XVIII ст.

Ключові слова: педагогічна лексика, українська мова XVI–XVIII ст., тематична група, семантичні процеси.

АННОТАЦИЯ

Зелинская О.Ю. Педагогическая лексика украинского языка XVI–XVIII вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2003.

Диссертация посвящена исследованию педагогической лексики украинского языка XVI–XVIII вв.

Работа выполнена на материале письменных памятников XVI–XVIII вв. (специальные педагогические тексты, памятники деловой письменности,

полемической литературы, поэтические произведения, предисловия и послесловия к украинским старопечатным изданиям, лексикографические работы исследуемого периода, исторические словари).

Для более полного анализа привлекался материал памятников предыдущих веков и последующих периодов развития украинского языка. Для сравнения были использованы исследования родственных языков – белорусского и русского.

Хронологические рамки диссертационной работы обусловлены тем, что исследуемый период – это эпоха качественно нового периода в развитии системы образования в Украине. Со второй половины XVI в. в Украине возникает разветвленная сеть братских школ, которые охватывают широкие слои населения, с XVII в. создаются высшие учебные заведения. Педагогическая деятельность становится профессиональной, что в свою очередь требует специального языкового оформления.

В работе анализируются три тематические группы: наименования учебных заведений, наименования лиц, принимающих участие в педагогическом процессе (учителя, ученики, руководители), лексика для обозначения понятий, связанных с учебно-воспитательным процессом. Именно эти группы есть наиболее значимые в системе педагогической лексики и именно они наиболее полно засвидетельствованы письменными источниками исследуемого периода.

Определяется генетический состав педагогической лексики, исследуется динамика развития семантики слов, обозначающих понятия, связанные с обучением и образованием, и их историческая перспектива, анализируются лексико-семантические процессы, сопровождающие развитие педагогической лексики XVI–XVIII вв.

Проведенный исторический анализ позволяет сделать выводы о том, что педагогическая лексика украинского языка XVI–XVIII вв. представляла собой систему, которая интенсивно формировалась, отражая общие тенденции развития и закономерности функционирования лексической системы украинского языка исследуемого периода.

Становление педагогической лексики в украинском языке XVI–XVIII вв. происходило главным образом путем семантического развития уже существующих слов, заимствования, аффиксального словообразования, а также за счет возникновения сложных наименований на базе однословных.

Значительная часть педагогических лексем, функционирующих в украинском языке XVI–XVIII вв., продолжает употребляться в новом литературном языке и известна в современном языке в качестве педагогических терминов. Фактический материал, представленный в работе, позволяет утверждать, что между педагогической лексикой украинского языка XVI–XVIII вв. и нового украинского языка вплоть до современного периода существует непрерывная связь.

Ключевые слова: педагогическая лексика, украинский язык XVI–XVIII вв., тематическая группа, семантические процессы.

RESUME

Zelinskaya O.Yu. Pedagogical vocabulary of the 16th – 18th c.c. – Manuscript.

The dissertation for a PhD degree in Philology, major 10.02.01 – the Ukrainian language. – Institute of Ukrainian language of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, 2003.

The dissertation is dedicated to the investigation of pedagogical vocabulary of the Ukrainian language of the 16th – 18th c.c. The work is carried out on the material of the written literary monuments of the 16th – 18th c.c. Three semantic groups have been analyzed in our research. They are as follows: names of educational establishments, names of persons who take part in the pedagogical process (teachers, pupils, headmasters), vocabulary for designation of notions connected with the educational process. The genetic structure of lexemes designating notions connected with education has been settled, the dynamics of the process of their semantic development has been investigated, the historical perspective has been determined, the semantic process accompanying the development of pedagogical vocabulary of the 16th-18th c.c. has been analyzed in suggested dissertation.

The key words: pedagogical vocabulary, the Ukrainian language of the 16th-18th c.c., thematic groups, semantic process.